

ศึกษาคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์

A Study on the Courses of Existence of Cakkavattirāja as Appeared in Fine Arts of Rattanakosin Period

พระมหาภาสกร ธรรมวาทญ (ชาลาราวัดน์)*

Phramaha Passakorn Dhammavadaḅkḅ (Charlatarawat)

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Master of Art (Buddhist Studies) Mahachulalongkornrajavidyalaya University

พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิกโร**

Phramaha Somboon Vuḅḅhikaro

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya University

กฤษณา รักษานิยม***

Krissana Raksachom

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email: Passakorn.char@gmail.com

Received: December 29, 2022

Revised: January 21, 2023

Accepted: January 29, 2023

บทคัดย่อ

การศึกษาคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษาถึงคติเกี่ยวกับจักรพรรดิราชในคัมภีร์พระไตรปิฎก และพัฒนาการของคติจักรพรรดิราชในคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์พระพุทธศาสนานิกายมหายาน และวรรณกรรมบาลีในชั้นหลัง (๒) เพื่อศึกษาที่มา แนวคิดและการใช้คติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำ สมัยรัชกาลที่ ๑-๕ (๓) เพื่อศึกษาถึงคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในศิลปกรรมต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๕ โดยใช้ระเบียบการวิจัยเชิงเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า คติจักรพรรดิราช เริ่มก่อเค้าตั้งก่อนแต่ที่พระพุทธศาสนาจะบังเกิดขึ้น ชนชั้นปกครองทำพิธีราชสูยะและวาชเปยยะเพื่อให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือผู้ให้จักรหมุนไปด้วยอำนาจ

* พระมหาภาสกร ธรรมวาทญ (ชาลาราวัดน์) Phramaha Passakorn Dhammavadaḅkḅ (Charlatarawat) นิสิตพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

** พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิกโร, รศ.ดร. Phramaha Somboon Vuḅḅhikaro, Assoc.Prof.Dr. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

*** ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษานิยม Asst.Prof.Dr.Krissana Raksachom อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

ในพระพุทธศาสนาพระเจ้าจักรพรรดิทรงให้อำนาจแผ่ไปด้วยคุณธรรมของพระองค์ นอกจากนี้ พระเจ้าจักรพรรดิยังมีสมบัติพิเศษเป็น รัตนะ ๗ ประการ และคุณสมบัติที่เหนือกว่ามนุษย์ทั่วไปซึ่งเกิดได้ด้วยคุณธรรม ต่อมาในนิคายมหายานมีการจำแนกประเภทของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นระดับต่าง ๆ ฝ่ายเถรวาทเองก็มีการจำแนกประเภทของพระเจ้าจักรพรรดิ นับตั้งแต่คัมภีร์ทีปวงศ์ พระมหากษัตริย์และชนชั้นนำที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างลังกาวงศ์ คือ ลังกา สุโขทัย ล้านนา อโยธยา มาจนถึงรัตนโกสินทร์ ต่างนำเอาคติจักรพรรดิราชามาใช้ผ่านทางพระนาม พระราชจริยวัตร เป็นต้น โดยเฉพาะสถาปัตยกรรม และศิลปกรรม เพื่อส่งเสริมให้พระองค์เป็นกษัตริย์ตามอุดมคติของพระพุทธศาสนาเถรวาท ในทางศิลปกรรม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ - ๕ พบคติจักรพรรดิ ทั้งในพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิที่เป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ โดยอ้างคติความเป็นกษัตริย์ผู้เป็นพระโพธิสัตว์หรือยึดเข้ากับตำนานในมหากุศุมพตสูตร ในจิตรกรรมฝาผนังพบจิตรกรรมเรื่องมหาชมพูตีสสูตรมากที่สุด จิตรกรรมเรื่องรัตนะ ๗ ประการของพระเจ้าจักรพรรดิ นอกจากนี้ยังพบจิตรกรรมเรื่องมหาสุทิสสนสูตร มันทาตุราชชาดก กาลิงคโพธิชาดก เป็นต้น โดยในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นสมัยที่พบศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราชามากที่สุด ก่อนจะเริ่มหมดความนิยมลงในรัชกาลที่ ๔ และหมดไปในรัชกาลที่ ๕

คำสำคัญ : คติ; จักรพรรดิราชา; ศิลปกรรม; สมัยรัตนโกสินทร์

Abstarct

A study on the courses of existence of Cakkavattirāja as appeared in Fine Arts of Rattanakosin Period has three objectives: (1) to study the courses of existence of Cakkavattirāja in Tipiṭaka and its development in the Commentaries, Mahāyana Buddhist scriptures and later Pali literatures, (2) to study the origin, concept and the courses of existence of Cakkavattirāja made use by leaders in the periods of Kings Rāma the I-V, and (3) to study the courses of existence of Cakkavattirāja as appeared in various Fine Arts in the periods of Kings Rāma the I-V. This research employed the documentary research methodology.

The research results clearly showed that the courses of existence of Cakkavattirāja appeared since appeared before the emergence of Buddhism. The aristocrats's ritual are Rajsuya and Vajabeiya in order to become Cakkavattirāja which basically means a person who cycle Cakka, that is power, pervading over through such given power In Buddhism, Cakkavattirāja offered *Cakka*, the power, where it pervades over through his virtues. In addition, Cakkavattirāja possesses a specialty, seven majestic gems of Cakkavattirāja

and power which is beyond human abilities that ruled over four universal continents. Later on, on the one hand, in Mahayana Buddhism, there are many archetypal hierarchical of Cakkavattirājas, on the other hand, in Theravada Buddhism there is a similarity in categorizing the Cakkavattirājas to different archetypal hierarchical since the discovery of Dīpavāsa scripture. The kings and the aristocrats who believed in Lankāvāsa Buddhism were in Sri Lanka, Sukhothai, Lana and Ayutthaya until Rattanakosin period. The mentioned countries have used the moral virtues followed by Cakkavattirāja through naming, behaviours, moral principles, literatures and especially in architectures and fine arts. When it comes to the fine arts during the Rattanakosin period, since the King Rāma I - V, it discovered the Cakkavattirāja concept in Crowned Buddhas images that refer to Bodhisattva kings and Dhamikarajā kings. Moreover, the Crowned Buddhas images also refer to Mahājambupati sutta. The paintings on the wall appeared to demonstrate the reference from the Mahājambupati sutta. The paintings under the theme of seven majestic gems of Cakkavattirājas also found Mahāsudassana sutta, Mandhātujātaka, Kālimkabodhijātaka etc. The discovering of the fine arts regarding Cakkavattirājas had been mostly found during the period of King Rāma III. In the period of King Rāma IV, the popularity had declined. Until the period of King Rāma IV the attention given to the fine arts were no longer available and disappeared in the period of King Rāma V.

Keyword : Existence; Cakkavattirāja; Finearts; Rattanakosin Period

บทนำ

พระเจ้าจักรพรรดิ หรือ จักรพรรดิราชเป็นอุดมคติแห่งผู้ปกครองที่มีอยู่คู่สังคมอินเดียมาตั้งแต่มยุคราชมณะ หมายถึง พระราชาผู้ทำจักรให้หมุนไปด้วยอำนาจ เป็นพระราชาที่อยู่เหนือพระราชาทั้งปวง หรือที่เรียกว่า ราชาธิราช ใช้กำลังในการปราบปรามดินแดนต่าง ๆ ให้ราบคาบ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึงพระราชาธิราชที่อยู่เหนือพระราชาทั้งปวง ทรงครอบครองทวีปทั้ง ๔ ได้โดยธรรม มิได้ทรงใช้กำลัง ไม่อาจมีกษัตริย์ใดขัดขืน เปรียบพร้อมไปด้วยรัตน ๗ ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คฤหบดีแก้ว และ ปริณายกแก้ว ซึ่งรัตน ๗ ประการนี้เป็นสมบัติอันแสดงถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในเมื่อบุคคลผู้ปรารถนาความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิประพฤติจักรวรรดิวัตรสมบูรณ์ดีแล้ว

มีอุทยานภาพสามารถพาพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมทั้งบริวารไปในทวีปทั้ง ๔ ปราบปรามปฐพีดลมีมหาสมุทร เป็นขอบเขตให้ราบคาบได้^๑

พระเจ้าจักรพรรดิราช เป็นอุดมคติของนักปกครองที่นับถือพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มา เช่น พระเจ้าอโศก มหาราชก็ได้รับการยกย่องให้เป็น ที่จักรพรรดิ คือ จักรพรรดิเฉพาะทวีป จากคัมภีร์ทางลังกาเช่นกัน^๒ ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทลังกาวงศ์แผ่ขยายมายังดินแดนอันเป็นประเทศไทยในปัจจุบัน ชนชั้นปกครองรับเอาคตินี้มาด้วยเช่นกัน โดยแสดงออกถึงคตินี้ผ่านทางพระราชประเพณี คำเรียก พระนาม และศิลปกรรมต่าง ๆ อันจะเป็นเครื่องช่วยยกพระสถานะของพระมหากษัตริย์ผู้นับถือพระพุทธศาสนาให้ สูงส่ง และเป็นความชอบธรรมในการแผ่ขยายพระราชอำนาจไปยังดินแดนต่าง ๆ^๓ ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ล้านนา อยุธยา และรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ที่นำมาใช้มากในศิลปกรรม เช่น พระพุทธรูปทรงเครื่อง และจิตรกรรมฝาผนัง เป็นต้น

จากการศึกษาเกี่ยวกับคติจักรพรรดิราช ศิลปกรรมที่เกี่ยวกับคติจักรพรรดิราชที่ผ่านมา ทำให้ ได้ทราบถึงพัฒนาการของคติจักรพรรดิราชและคติจักรพรรดิบางประการที่ปรากฏในศิลปกรรม รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล กล่าวว่า คติจักรพรรดิราชเริ่มมาตั้งแต่ยุคพราหมณะ จนเมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น คติจักรพรรดิราชจึงเปลี่ยนมาใช้ธรรมะในการปกครอง คัมภีร์ในสมัยหลังต่อมาเริ่มมีการพัฒนาโดยแบ่ง ประเภทของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าอโศกมหาราชก็ถูกยกย่องว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิแบบหนึ่ง และพระมหากษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาก็มักจะนำคติจักรพรรดิไปปรับใช้โดยมีพระเจ้าอโศก เป็นแบบอย่าง^๔ สุจิตต์ วงษ์เทศ กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้คติจักรพรรดิ ราชควบคู่ไปกับอินทครดิ ในรัชสมัยพระองค์นั้นปรากฏทั้งพระพุทธรูปทรงเครื่อง จิตรกรรมฝาผนัง การสร้างและวางผังพระอาราม วรรณกรรม มักจะเชื่อมโยงถึงอินทครดิและสอดแทรกคติจักรพรรดิราช เข้าไปด้วยเสมอ โดยเรื่องราวของคติจักรพรรดิราชที่พบได้บ่อยคือ มหาชมพูบดีสูตร^๕ นิยะดา เหล่าสุนทร กล่าวว่า มหาชมพูบดีสูตรเป็นพระสูตรนอกพระไตรปิฎก มีเค้าโครงเรื่องคล้ายกับบางพระสูตรในมหายาน อาจารย์จันทรพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ในอยุธยา เพราะในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีการกล่าวถึง

^๑ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๘๕/๕๒.

^๒ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “จักรพรรดิ: ราชาเหนือราชาในอุดมคติ”, เมืองโบราณ, ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มีนาคม ๒๕๕๕): ๘๒.

^๓ เอนก มากอนันต์, จักรพรรดิราช คติอำนาจเบื้องหลังชนชั้นนำไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๖๒), หน้า ๒๗-๓๗.

^๔ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “จักรพรรดิ: ราชาเหนือราชาในอุดมคติ”, เมืองโบราณ, หน้า ๘๐-๙๙.

^๕ สุจิตต์ วงษ์เทศ, บางขุนเทียน ส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทยและกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ คเนศ, ๒๕๓๐), หน้า ๒๓๗-๒๔๔.

พระสูตรนี้กับคณะทูตลังกา^๖ ฌนภัทร ลืมหัตถ์นัยกุล ศึกษาชมพุดีสูตรที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง พบว่ามีปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์มากที่สุด และยังพบที่ล้านนาและหลวงพระบางอีกด้วย^๗

ที่ผ่านมามีผู้ทำการศึกษาศึกษาคติจักรพรรดิราชโดยเปรียบเทียบของพราหมณ์และพระพุทธศาสนา ศึกษา คติจักรพรรดิราชในพระไตรปิฎกในเชิงของการนำไปใช้เพื่อพัฒนาสังคม และศึกษาคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังโดยเจาะจงเฉพาะเรื่องคือมหาชมพุดีสูตร แต่ผู้วิจัยสนใจศึกษาโดยรวมว่า คติจักรพรรดิราชในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นแบบใดบ้าง และมีพัฒนาการมาได้อย่างไร ศิลปกรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นใช้คติจักรพรรดิราชซึ่งมีที่มาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาแบบใดบ้างยังมีไม่มาก ฉะนั้นผู้วิจัยจึงเลือกที่จะทำวิจัยในหัวข้อศึกษาคติจักรพรรดิราชในศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เพื่อต่อยอดองค์ความรู้เหล่านี้จะเป็นประโยชน์ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาคติเกี่ยวกับจักรพรรดิราชในพระไตรปิฎก และพัฒนาการของคติจักรพรรดิราชในคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์พระพุทธศาสนานิกายมหายาน และวรรณกรรมบาลีต่าง ๆ
๒. เพื่อศึกษาที่มา แนวคิด และการใช้คติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำ สมัยรัชกาลที่ ๑-๕
๓. เพื่อศึกษาคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในศิลปกรรมต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๕

วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราชในพระสูตร และอรรถกถาต่าง ๆ เป็นลำดับแรก จากนั้นจึงศึกษาคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายมหายานว่ามีความแตกต่างจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และศึกษาวรรณกรรมบาลี คือ ทิววงศ์ คัมภีร์แนวโลกศาสตร์ เช่น โลกบัญญัติ โลกที่ปกสาร และวรรณกรรมบาลีอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราช เช่น มหาชมพุดีสูตร รัตนพิมพวงศ์ ปัญญาสชาติก ว่ามีความเหมือนหรือความแตกต่างและมีพัฒนาการจากคติจักรพรรดิราชในชั้นพระไตรปิฎกบาลีอย่างไร จากนั้นจึงศึกษาแนวคิดคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำในสมัยต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ในอินเดีย ลังกา สุโขทัย ล้านนา อโยธยาและรัตนโกสินทร์ ได้แก่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ผ่านพระราชพงศาวดาร พระราชปจฉา พระราชนิพนธ์ วรรณกรรม การตั้งชื่อสถานที่หรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง โดยเน้นไปที่ชนชั้นนำสมัยรัตนโกสินทร์ ว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑-๕ มีแนวความคิดเกี่ยวกับคติจักรพรรดิราช หรือนำ

^๖ นิยะดา เหล่าสุนทร, “บทนำเรื่องท้าวมหาชมพู”, *ท้าวมหาชมพู ต้นตำนานพระพุทธรูปทรงเครื่อง*, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช, ๒๕๕๓), หน้า (๕)-(๒๓).

^๗ ฌนภัทร ลืมหัตถ์นัยกุล, *ชมพุดีสูตรในจิตรกรรมฝาผนังช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔-๒๕*, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

คติจักรพรรดิราชมาใช้ในด้านต่าง ๆ อย่างไร จากนั้นจึงนำมาเชื่อมโยงกับศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับราชสำนัก ที่มีอิทธิพลของคติจักรพรรดิราช เพื่อวิเคราะห์ว่าศิลปกรรมชิ้นนี้น่าคติจักรพรรดิราชแบบใดมาใช้

ผลการดำเนินการวิจัย

คติจักรพรรดิราชนั้น เริ่มจากการที่ชนเผ่าอารยันซึ่งเป็นชนเผ่านักรบ นับถือบูชาพระอินทร์ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งสายฟ้าและการสงครามเพื่อให้ตนเองได้รับชัยชนะ^๘ และเป็นพระอิศวร พระราชาผู้เป็นใหญ่หนึ่งเดียวในแผ่นดิน เมื่อชาวอารยันอพยพลงใต้มาเรื่อย ๆ ก็ได้้นำคตินี้ติดมาด้วย จนถึงยุคพราหมณะ จึงมีการประกอบพิธีราชสุยะเพื่อเป็นพระราชอาและพิธีราชาเพยยะเพื่อเป็นพระสัมภราฎ หรือที่ในเวลาต่อมา เรียกว่า จักรพรรดิราช ซึ่งแปลว่าผู้ให้จักรหมุนไป เมื่อพระพุทศศาสนาบังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธจักรพรรดิราชแบบเดิม คือการใช้กำลังในการแผ่ขยายอำนาจ ทรงนำคำว่าจักรพรรดิราชมาขยายความใหม่ คือ ผู้ให้จักรคืออำนาจแผ่ไปด้วยคุณธรรม ในพระไตรปิฎกมีการกล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิไว้ในหลายพระสูตรดังสามารถสรุปคุณสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิที่ปรากฏตามพระสูตรต่าง ๆ ได้ ดังนี้

- ๑) พระเจ้าจักรพรรดิจะเป็นเพศชายเท่านั้น^๙
- ๒) ต้องเป็นพระราชอาผู้ได้รับมูรธาภิเศก^{๑๐}
- ๓) เสด็จอุบัติขึ้นคราวละ ๑ พระองค์^{๑๑}
- ๔) ก่อนที่จะอุบัติ จะเกิดโกลาหล คือมีเทวดาลงมาป่าวประกาศก่อน ๑๐๐ ปี^{๑๒}
- ๕) ทรงมีฤทธิ์ ๔ ประการ คือ รูปงามกว่ามนุษย์ทั่วไป มีอายุยืนกว่ามนุษย์ทั่วไป มีอาพาทน้อยเป็นที่รักของพราหมณ์และคฤหบดี^{๑๓}

ลักษณะสำคัญของพระเจ้าจักรพรรดิอีกประการหนึ่งก็คือ ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการดังที่ปรากฏในอัมพัญญสูตรว่า บุคคลผู้ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการมีคติได้เพียง ๒ คติ คือ พระพุทธเจ้า และ พระเจ้าจักรพรรดิ^{๑๔} นอกจากนี้ ข้อความในลักษณะเดียวกันยังปรากฏในมหาปทานสูตร^{๑๕}

^๘ ไมเคิล ไรท์, “พระอินทร์”, *ศิลปวัฒนธรรม*, ปีที่ ๒๕ ฉบับ ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๔๗) : ๑๕๕-๑๕๙.

^๙ อ.เอกก.อ. (บาลี) ๒๘๐/๔๑๕.

^{๑๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๔๓/๑๕๐.

^{๑๑} อ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๑๖๓/๓๖.

^{๑๒} พ.ช.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๑๐๔.

^{๑๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๕๒/๑๕๔-๑๕๕.

^{๑๔} ที.ส. (บาลี) ๙/๒๕๘/๘๙.

^{๑๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓/๑๔.

ลักษณะสูตร^{๑๖} พรหมายสูตร^{๑๗} เสลสูตร^{๑๘} อีกด้วย ในอิทธิธรรมมีปัญหาระหว่างพระปรวาทิและพระสกวาทิ ถึงผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษว่าจำเป็นจะต้องเป็นพระโพธิสัตว์เท่านั้น แต่ปรากฏว่าผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษนั้นที่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิก็มี^{๑๙} อาจสรุปได้ว่าผู้ที่ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ มีคติได้ ๒ ประการเท่านั้น คือ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือ เป็นพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสรู้ในภพชาตินั้น แต่พระเจ้าจักรพรรดิอาจไม่ได้ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการทุกพระองค์เสมอไป เพราะพระเจ้าจักรพรรดิที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ เช่น พระเจ้าทัฬหะเนมิ พระเจ้ามหาสุทิสสะนะ พระเจ้าติโลกวิชัย เหล่านี้ก็ได้มีการระบุว่าทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษทั้ง ๓๒ ประการแต่อย่างใด

สมบัติสำคัญของพระเจ้าจักรพรรดิคือ รัตนะ ๗ ประการ ได้แก่ จักรแก้ว โดยจะปรากฏขึ้นเป็นอันดับแรก เป็นรัตนะที่สำคัญที่สุด^{๒๐} ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ปริณายกแก้ว ซึ่งได้แก่พระราชโอรสองค์โตของพระเจ้าจักรพรรดิ^{๒๑} และคฤหบดีแก้ว ซึ่งสมบัติแต่ละอย่างนั้นจะอันตรธานและเสื่อมจากฤทธิ์เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิออกผนวชเป็นราชาฤๅษีหรือสวรรคต การที่สมบัติทั้ง ๗ ประการสำคัญอันเป็นเครื่องหมายของความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชจะปรากฏขึ้นได้โดยเฉพาะจักรแก้วซึ่งจะปรากฏมาเป็นลำดับแรกและเป็นสมบัติที่สำคัญที่สุด พระเจ้าจักรพรรดิจะต้องทรงบำเพ็ญคุณธรรมข้อสำคัญ คือ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการโดยมีหลักกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการคอยควบคุม คือ การจัดการรักษาปกป้องคุ้มครองอันชอบธรรม (ธมมิกัมม รุกขาวรณคฤตติ) ในชนเหล่านี้คือ ในหมู่ที่เป็นคนภายในและทหารพวกกษัตริย์ (พระประยูรญาติ) กษัตริย์ประเทศราช พราหมณ์และคฤหบดี ขวานิกมและชนบทสมณพราหมณ์ เหล่าเนื้อและนก (สัตว์มีเท้าและสัตว์ปีก) ห้ามการกระทำอันไม่เป็นธรรม ให้ทรัพย์แก่ผู้ไม่มีทรัพย์ และเข้าไปหาสมณพราหมณ์แล้วถามปัญหา แต่เมื่อแยกคฤหบดีจากข้อ พราหมณ์คฤหบดีสุและสัตว์ปีกจากข้อ มิคปักษีสู ออกมาโดยเฉพาะก็จะนับได้ ๑๒ ประการ^{๒๒}

บรรดาการจัดการปกป้องรักษาคุ้มครองโดยชอบธรรมนั้น ที่ชื่อว่ากรปกป้อง (อารกษา) ได้แก่ รักษาผู้อื่นด้วยขันติธรรม ความไม่เบียดเบียน เมตตาจิตและความเอ็นดู การป้องกัน (อวารณ) ได้แก่ การปกป้องทรัพย์สมบัติของบุคคลนั้น ๆ การคุ้มครอง (คฤตติ) ได้แก่ การป้องกันไม่ให้มีภัยเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ๆ

^{๑๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๐๐/๑๒๔-๑๒๕.

^{๑๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๔/๓๖๖-๓๖๗.

^{๑๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๘/๓๘๒.

^{๑๙} อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๔๐๐/๒๐๖.

^{๒๐} ดุราลละเอียตใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๔๔/๑๕๐.

^{๒๑} ดุราลละเอียตใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๕๑/๒๓.

^{๒๒} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๘๔/๓๕-๓๖.

ซึ่งบุคคลทั้ง ๘ จำพวกดังได้แสดงมาข้างต้นนั้นก็มีการจัดการปกป้องป้องกันและคุ้มครองด้วยวิธีที่เหมาะสมแตกต่างกันไป^{๒๓} แต่การปกป้องเป็นต้นเหล่านั้นจะต้องอยู่ภายใต้กรอบแห่งความชอบธรรม ซึ่งธรรมในที่นี้ก็หมายถึงเอากุศลกรรมบถ ๑๐ ประการและการเว้นจากอกติ ๔ ประการดังกล่าวแล้วนั่นเอง ขอบเขตแห่งอำนาจของพระเจ้าจักรพรรดิในพระไตรปิฎกปรากฏเหมือนกันทั้งหมดคือ จาตุรนต์ แปลว่า เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต มหาสมุทรทั้ง ๔ นี้อยู่แวดล้อมเขาพระสุเมรุจรดภูเขาจักรวาลแต่ละทิศเป็นที่ตั้งทวีปใหญ่ ๔ ทวีป คือ บุษพูวิเทหทวีป อุตตรกุรุทวีป อมรโคยานทวีปและชมพูทวีป นอกจากนี้ ในพระไตรปิฎกยังปรากฏการเปรียบเทียบพระเจ้าจักรพรรดิกับพระพุทธเจ้าไว้อีกหลายแห่ง เช่น ทรงเป็นธรรมราชาเช่นกับพระพุทธเจ้า^{๒๔} อุบัติมาเพื่อเกื้อกูลคนหมู่มาก ทรงเป็นอัจฉริยมนุษย์ คือ ได้สร้างสมบารมีไว้ เมื่อสวรรคต คนหมู่มากยอมเดือดร้อน เมื่อสวรรคตแล้ว ควรสร้างสถูปบรรจุพระธาตุ (อุปารหบุคคล)^{๒๕} เป็นต้น ฉะนั้น ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิจึงเป็นตำแหน่งที่เป็นยอดปรารถนาในทางโลก

ในชั้นพระไตรปิฎกไม่ได้มีการจำแนกชนิดของพระเจ้าจักรพรรดิเอาไว้ จนเมื่อเริ่มมีการแยกนิกายเกิดขึ้นจึงเริ่มมีการจำแนกชนิดของพระเจ้าจักรพรรดิขึ้น คัมภีร์ทิวาวทาน เป็นคัมภีร์ฝ่ายมหายาน ภาษาสันสกฤต เล่าเรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้าและพระสาวก สอดแทรกพระสูตรบางพระสูตร มีเนื้อหา มุ่งสรรเสริญพระพุทธคุณและพรรณานานิสงส์ต่าง ๆ รวบรวมขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๙ ปรากฏการจำแนกประเภทของพระเจ้าจักรพรรดิ โดยระบุไว้ในส่วนของโศกาวทานว่าพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ครองความเป็นใหญ่หนึ่งในสี่ทวีป คือชมพูทวีป^{๒๖} ในคัมภีร์อภิธรรมโกศภาษาขะของพระวสุพันธ์ุ ฝ่ายมหายานซึ่งรจนาราว พุทธศตวรรษที่ ๗ แบ่งพระเจ้าจักรพรรดิออกเป็น ๔ ประเภท คือ สุวรรณจักรพรรดิ ครอบครอง ๔ ทวีป รูปยจักรพรรดิ ครอบครองสามทวีป ตามพรจักรพรรดิ ครอบครองสองทวีป และอัยจักรพรรดิ ครอบครองทวีปเดียว^{๒๗} ในคัมภีร์ฤทธิยสูตรฝ่ายมหายานก็ระบุว่า พระเจ้าจักรพรรดิมี ๓ ประเภท คือ จาตุรทวีปจักรพรรดิ ครองทั้ง ๔ ทวีป ทวีปจักรพรรดิ ครองทวีปเดียว และ มณฑลลิน เจ้าประเทศราช^{๒๘}

^{๒๓} ดุรายละเอียดยใน ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๘๔/๓๔-๓๕.

^{๒๔} ดุรายละเอียดยใน อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๔/๑๐๔-๑๐๖ ; อง.ติก.อ. (บาลี) ๑/๑๔/๘๗-๘๙.

^{๒๕} อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๕๓-๕๖/๗๔.

^{๒๖} สุลักษณ์ ศิวรักษ์, ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและโศกาวทาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทธธิต, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๒.

^{๒๗} Vasubandhu, *Abidharmakosabhasya 2*, [translated] by Louis de La Valine Poussin; English translation by Leo M. Pruden. — Berkeley, (Calif: Asian Humanities Press, 1988-1990), p. 484.

^{๒๘} สุลักษณ์ ศิวรักษ์, ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและโศกาวทาน, หน้า ๔๓.

ในขณะที่ฝ่ายเถรวาทปรากฏการจำแนกประเภทของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นครั้งแรกในคัมภีร์ทีปวงศ์ ซึ่งเป็นพงศาวดารลังกาเก่าแก่กว่าคัมภีร์มหาวงศ์ ราวาขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๗ ระบุว่าผู้มีพระเจ้าจักรพรรดิชนิด “พลจักรพรรดิ”^{๒๙} และพระเจ้าอโศกมหาราชเป็น “ทีปจักรพรรดิ” คือเป็นจักรพรรดิครองความเป็นใหญ่เหนือทวีปเดียวคือชมพูทวีปด้วยกำลัง^{๓๐} อรรถกถาพุทธทศปาฐะ ชื่อ ปรมัตถโชติการจนาโดยพระพุทธโฆษาจารย์ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ในส่วนอรรถกถานิถิกัณฐสูตรมีการจำแนกประเภทพระเจ้าจักรพรรดิเป็น ๓ แบบคือ จาตุรทวีปจักรพรรดิ ทวีปจักรพรรดิและเทวรัชชะ คือพระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองความเป็นใหญ่เหนือทวีปทั้ง ๔ รวมถึงเทวโลก เช่น พระเจ้ามันธาตุจักรพรรดิ^{๓๑} ในฝ่ายคัมภีร์แนวโลกศาสตร์ภาษาบาลี คัมภีร์โลกบัญญัติซึ่งมีต้นฉบับเป็นภาษาสันสกฤต ราวาเป็นภาษาบาลีโดยพระสังฆราชเมธี ในราว พ.ศ. ๑๑๐๐ จำแนกประเภทของพระเจ้าจักรพรรดิไว้ ๓ ประเภท^{๓๒} คือ พลจักรพรรดิ เป็นใหญ่ด้วยกำลังในทวีปเดียว โดยยกตัวอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเรื่องราวในส่วนนี้มีความคล้ายคลึงกับอโศกาวทานในคัมภีร์ทิวาทานในฝ่ายมหายาน^{๓๓} ปกติจักรพรรดิ คือพระเจ้าจักรพรรดิตามปกติ ครองความเป็นใหญ่ใน ๔ ทวีปตามอย่างพระบาลี^{๓๔} และมหาจักรพรรดิ คือพระเจ้าจักรพรรดิที่ครองความเป็นใหญ่ไปจนถึงเทวโลกอย่างพระเจ้ามันธาตุจักรพรรดิ^{๓๕} คัมภีร์โลกที่ปกสาร ราวาโดยพระสังฆราชเมธีกรชาวพม่า ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แบ่งพระเจ้าจักรพรรดิไว้ ๓ ประเภท คือ ปเทศจักรพรรดิ เป็นใหญ่แค่ในประเทศของตน ทวีปจักรพรรดิ เป็นใหญ่ทั่วทั้งชมพูทวีป และมหิสสรจักรพรรดิ เป็นใหญ่ทั่วทั้ง ๔ ทวีป^{๓๖} ในส่วนของคัมภีร์โลกศาสตร์ที่เป็นภาษาท้องถิ่น เถภูมิกถาพระราชนิพนธ์ของพระยาสิทธิ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แบ่งพระเจ้าจักรพรรดิเป็น ๓ ประเภท คือ จุลจักรพรรดิ ได้แก่พระเจ้าจักรพรรดิเฉพาะทวีปซึ่งในคัมภีร์ยกตัวอย่างพระเจ้าอโศก ปกติจักรพรรดิ ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิตามปกติในพระไตรปิฎก เป็นใหญ่เหนือทวีปทั้ง ๔ ส่วนประเภทสุดท้ายในคัมภีร์ไม่ได้ระบุชื่อเอาไว้แต่ยกตัวอย่างพระเจ้ามันธาตุจักรพรรดิ ซึ่งครองความเป็นใหญ่

^{๒๙} Hermann Oldenberg, *The Dipavamsa An Ancient Buddhist Historical Record*, (London: Williams and Norgate, 1979), p. 28.

^{๓๐} Ibid., p.43.

^{๓๑} มงคล. (บาลี) ๑/๑๐๒/๑๑๓.

^{๓๒} พระสังฆราชเมธีเถระ, *โลกบัญญัติ*, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๒๘๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๕-๒๘๖.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๗-๒๙๐.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๐-๒๙๔.

^{๓๖} พระสังฆราชเมธีเถระ, *โลกที่ปกสาร*, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕๒.

ไปจนถึงเทวโลก^{๓๓} ส่วนในคัมภีร์อื่น ๆ เช่น โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์ สารสังคหะ ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา ไม่ได้แบ่งชนิดของพระเจ้าจักรพรรดิเอาไว้ กล่าวตามนัยยะแห่งพระบาลีและอรรถกถา โดยมักจะกล่าวว่า พระเจ้าจักรพรรดิจะบังเกิดที่มีชนมิมประเทศ อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ที่บังเกิดของพระสาวก พระพุทธมารดา พระพุทธบิดา เป็นต้น

นอกจากคัมภีร์แนวโลกศาสตร์แล้ว วรรณคดีบาลีในท้องถิ่น เช่น รัตนพิมพวงศ์ ปัญญาสชาติก ก็มี การกล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิที่มีรายละเอียดแตกต่างไปจากอรรถกถาพระบาลี เช่น รongเท้าแก้วเป็นหนึ่งในรัตน ๗ แขนแก้วมณีเป็นต้น^{๓๔} โดยเฉพาะมหาชมพูตีสสูตร พระสูตรนอกนิบาตเรื่องสำคัญ มีเนื้อหา ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก ได้รับอิทธิพลจากพระสูตรมหายาน และมีพระสูตรนอกนิบาตเรื่องก่อนหน้าที่มี เนื้อหาล้ำคล้ายคลึงกัน มหากัปปินชสูตร นักวิชาการสันนิษฐานว่าอาจรจนาขึ้นในอยุธยาราวพุทธศตวรรษ ที่ ๒๐ - ๒๑^{๓๕} พระสูตรเล่าเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าเนรมิตพระวรกายเป็นพระราชาธิราช และเนรมิตวัด เวฬุวันเป็นมหานครใหญ่มีกำแพง ๗ ชั้น พระสาวกสาวิกา เทวดา ต่างเนรมิตตนเป็นเสนากองทัพและ พลเมืองในเมืองเนรมิตของพระเจ้าราชาธิราช (พระเจ้าจักรพรรดิ) เพื่อข่มทมิฬของพระยาชมพูตีผู้ใช้ รongเท้าแก้วมณีโชติและวิษครยิตอำนาจษัตริย์ ๑๐๑ พระนคร

จากพัฒนาการของคติจักรพรรดิราชทั้งหมดจะเห็นได้ว่าคติจักรพรรดิราชแบบดั้งเดิมในชั้นพระบาลี ได้รับพัฒนาการในคัมภีร์ฝ่ายมหายาน ต่อมาคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทก็รับเอาพัฒนาการเหล่านี้มาไว้ในคัมภีร์ ของตนบ้าง และพัฒนาต่อยอดจนแตกต่างออกไปตามคัมภีร์ในท้องถิ่นนั้น ๆ โดยเฉพาะการยกย่องพระเจ้า อโศกมหาราชให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิประเภทหนึ่งตามคัมภีร์ต่าง ๆ ทำให้พระมหากษัตริย์ผู้ยอมรับนับถือ พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยเฉพาะฝ่ายลังกาวงศ์มักจะยึดถือพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นแบบในการใช้อำนาจทั้งทางอาณาจักรและศาสนจักร ต่างจากพระเจ้าจักรพรรดิในพระบาลีที่ไม่มีอำนาจในทางศาสนจักร มีหน้าที่คอยสนับสนุนเท่านั้น และรับเอาคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้

อาณาจักรสุโขทัย พระมหากษัตริย์ราชาลีไท ทรงแสดงถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชผ่านทาง พระนามว่า มหาธรรมราชา ทั้งทรงพระราชนิพนธ์เตภูมิกถา อันเป็นลักษณะสำคัญของ “การรู้บุญรู้ธรรม” ทรงเบญจศีลเป็นนิจ มักสดับธรรมโอโยทาน^{๓๖} ไม่ใช่อาชญารุนแรง^{๓๗} อันเป็นลักษณะสำคัญของพระเจ้า

^{๓๓} พระญาติไทย, **เตภูมิกถา**, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๖๔), หน้า ๑๒๒.

^{๓๔} ุรายละเอียดใน คณะสงฆ์หนเหนือ, **ปัญญาสชาติก เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: อาหารการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๔๔๘ - ๕๓๕.

^{๓๕} ุรายละเอียดใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล ชนกฤต ลออสุวรรณ และธนโชติ เกียรติดิณภัทร, **สมโภชสองศตวรรษ วัดไพชยนต์พลเทพราชวรวิหาร: จิตรกรรมฝาผนัง**, (นครปฐม: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗), ๒๕๖๓), หน้า ๑๘๐ - ๑๘๓.

^{๓๖} ธนโชติ เกียรติดิณภัทร, **วรรณคดีสุโขทัย**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๖๔), หน้า ๒๔๘.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๙.

จักรพรรดิ นอกจากนี้เมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ได้นำพระบรมอัฐิไปบรรจุไว้ ณ เจดีย์บริวารทรงดอกบัวตูม ด้านทิศใต้ ของวัดมหาธาตุ กลางเมืองสุโขทัย อันเป็นการสื่อถึงตำแหน่งของชมพูทวีปที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ ของเขาพระสุเมรุ เป็นสถานที่ตั้งของมัชฌิมประเทศ สถานที่บังเกิดของผู้มีบุญ เช่น พระพุทธเจ้า พระเจ้าจักรพรรดิ เป็นต้น^{๔๒}

ในอาณาจักรล้านนา พระเจ้าติโลกราชทรงใช้คติจักรพรรดิราชทรงเลื่อมใสพระภิกษุณีกายปาแดง ซึ่งมีความสัมพันธ์กับลังกาและเกาะตะมะ โปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎกสามัคคีสงฆ์ในล้านนา สถาปนาวัดมหาโพธาราม สร้างสัตตมหาสถานจำลอง ซึ่งเป็นจุดจตุรสมมติให้อาณาจักรล้านนาเป็นตั้ง มัชฌิมประเทศ นอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีอภิเษกพระองค์ให้เป็นจุดจตุรเจ้าอโศก โดยพระเถระพุกาม มังหลุหลว้าง ปรากฏการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องขึ้นในล้านนา

ในอาณาจักรอยุธยา พระมหากษัตริย์ทรงใช้คติจักรพรรดิราชควบคู่ไปกับคติกษัตริย์พระโพธิสัตว์ หน่อพุทธางกูร อวตารของพระนารายณ์ และอินทรครดิร่วมกันไปด้วย พระนามบางพระองค์ก็ยิ่งระบุ ถึงชนิดของความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิลงไปในพระนามด้วย ดังปรากฏในพระไอยการพระหมศักดิ์ว่า “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรฐอิศวร บรมนาถบรมพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงศพิศราชธรรมอนันต-สัมภาราติเรกเอกอุมบรมพุทธิางกูร จุลจักรพรรดิ ธรรมมิกราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ”^{๔๓} ซึ่งคำว่า จุลจักรพรรดิ ในเทศมิกถานั้นหมายถึงพระเจ้าอโศกมหาราชผู้ปราบทั่วทั้งชมพูทวีป ในสมัย อยุธยา มีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องเช่นกัน โดยเชื่อมโยงการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องเข้ากับ มหาชมพูตีสูตฺร ดังปรากฏในโคลงชลอพระพุทธิไสยาสน์ว่า “ขอพรพุทธิภาควิเชียร จักรวรรดิ ทรมาณ-จุลจักรพรรดิ แก่นแก้ว”^{๔๔} และเมื่อคราวคณะทูตจากลังกามาสืบพระศาสนาที่กรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยของ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เมื่อคณะทูตพบพระพุทธิรูปทรงเครื่องเข้าจึงเกิดความสงสัย ฝ่ายอยุธยาจึงแนะนำ ว่าสร้างขึ้นตามมหาชมพูตีสูตฺรเป็นการบูชาอย่างพิเศษได้กุศลมาก พร้อมทั้งคัดลอกมหาชมพูตีสูตฺร มอบให้กับคณะทูตกลับไปด้วย^{๔๕} แม้พระมหากษัตริย์อยุธยาจะนำคติจักรพรรดิราชมาใช้ในหลากหลายทาง เช่น การแสดงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระโพธิสัตว์ และพระอนาคตพุทธเจ้าผ่านทางการขนาน พระนาม พระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของพระเจ้าจักรพรรดิผู้รับบุญธรรมตามคัมภีร์ การสร้าง อารามด้วยการวางผังที่เกี่ยวข้องกับผังจักรวาล การอ้างความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิหนึ่งเดียวเพื่อทำ

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑.

^{๔๓} วรพร ภูวงศ์พันธุ์, สถาบันกษัตริย์ในกฎหมายเทียรบาล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, ๒๕๖๔), หน้า ๑๑๗.

^{๔๔} กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่มที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๗๐.

^{๔๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป, (กรุงเทพมหานคร: กรมแผนที่ทหาร, ๒๕๕๙), หน้า ๒๕๐-๒๕๑.

สงคราม การได้ช้างเผือก หรือการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องฉลองพระองค์ แต่ในทางพระราชอำนาจที่แผ่ไปยังคณะสงฆ์นั้นก็กลับมีน้อย ไม่ได้มีอำนาจเด็ดขาดในระดับที่ควบคุมคณะสงฆ์ได้เหมือนอย่างล้านนาและลัทธิ เพราะหลายครั้งที่มีพระสงฆ์หรือคณะสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้องกับผลัดแผ่นดิน เช่น พระศรีศิลป์พระราชโอรสของสมเด็จพระเอกาทศรถ ผนวชอยู่ที่วัดระฆังเป็นพระราชาคณะที่ พระพิมลธรรมอนันตปรีชา ซ่องสุมกำลังชิงราชสมบัติจากพระศรีเสาวภาคย์ และนำพระศรีเสาวภาคย์ไปสำเร็จโทษ^{๕๖}

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังคงสืบทอดการใช้คติจักรพรรดิราช กษัตริย์พระโพธิสัตว์หน่อพุทธางกูร อวตารพระนารายณ์ และอินทรคติ ต่อจากอยุธยา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดนิพพานาราม^{๕๗} โปรดให้เรียบเรียงคัมภีร์ไตรภูมิโลกวิณัจฉกถา การสถาปนาพระอาราม เช่น วัดพระเชตุพน ก็โปรดให้วางผังเป็นสี่พระแผ่นดิน คือ โปธิมณฑล สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งตั้งอยู่ในมณฑลประเทศ สถานที่บังเกิดของผู้มีบุญญาธิการ เช่น พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเลือกใช้พระประธานเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ เพื่อสื่อถึงเหตุการณ์ตรัสรู้ จิตรกรรมฝาผนังในรัชสมัยนี้มีการเขียนมหาชมพูตีสสูตรรวมลงในพุทธประวัติด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ทรงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิเพื่อเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์อุทิศถวายแด่สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก และเพื่อบำเพ็ญกุศลส่วนพระองค์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นรัชสมัยที่มีการใช้คติจักรพรรดิราชอย่างเข้มข้น ควบคุมไปกับอินทรคติ ดังปรากฏผ่านทางวรรณกรรมซึ่งบรรยายว่าพระองค์ทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวิตร้อย่างครบถ้วน^{๕๘} การสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ พระพุทธรูปทรงเครื่อง การสร้างและบูรณะพระอาราม ให้เป็นดุจเขาพระสุเมรุ ศูนย์กลางจักรวาล เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ชนชั้นนำไทยมีแนวคิดที่เป็นสังคมนิยมมากขึ้น คติจักรพรรดิราชจึงค่อย ๆ เสื่อมความนิยมในการนำมาใช้ประกอบในศิลปกรรม พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิในสมัยรัชกาลที่ ๔ ล้วนแต่ทำค้างไว้ มาสำเร็จลงเมื่อรัชกาลที่ ๕ พระพุทธรูปที่สร้างโดยพระมหากษัตริย์ก็มีแนวโน้มที่เป็นแบบสังคมนิยมมากขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ มีการตัดพระอุษณียะ (จอมกระหม่อม) ออก เพราะทรงเห็นว่าไม่ใช่ลักษณะของมนุษย์^{๕๙} จิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

^{๕๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๖๔), หน้า ๒๕๑.

^{๕๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, (กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และมูลนิธิ “ทุนพระพุทธรูปยอฟ้า”, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๔ - ๑๓๑.

^{๕๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, “โคลงต้นสรรเสริญพระเกียรติปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน”, ใน ประชุมจารึกวัดโพธิ์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑๔.

^{๕๙} พิษญา สุ่มจินดา, ถอดรหัสพระจอมเกล้า, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๗), หน้า ๓๖-๓๗.

ก็มักเขียนเป็นเรื่องปริศนาธรรมและทิวทัศน์แบบตะวันตก เช่น จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ และวัดบรมนิवास จนถึงรัชกาลที่ ๕ ความนิยมคติจักรพรรดิราชในศิลปกรรมจึงสิ้นสุดลง

คติจักรพรรดิราชที่พบในศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์สามารถแยกประเภทเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากัจจกรพรรดิ จิตรกรรมฝาผนังและศิลปกรรมอื่น ๆ เช่น ตู้พระธรรม บานประตูหน้าต่างเขียนลายรดน้ำ เป็นต้น ดังนี้โดยแบ่งได้ตามรัชกาลดังนี้

สมัยรัชกาลที่ ๑ พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากัจจกรพรรดิ ประกอบด้วยพระพุทธรูปจักรพรรดิและพระพุทธรูปจุลจักร ซึ่งประดิษฐานในพระบรมมหาราชวัง จิตรกรรมฝาผนังเรื่องมหาชมพูบดีโดยเขียนรวมไว้กับเรื่องปฐมสมโพธิ ณ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และจิตรกรรมเรื่องมหาชมพูบดีสูตร ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยแล้ว เพราะการบูรณะปฏิสังขรณ์ขยายขนาดพระอุโบสถในรัชกาลที่ ๓

สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นรัชกาลที่พบคติจักรพรรดิราชในศิลปกรรมมากที่สุด ในพระบรมมหาราชวังมีพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากัจจกรพรรดิจำนวนมาก องค์สำคัญ ๒ องค์ คือ พระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย ในหอพระสุราลัยพิมานและหอน้อย ๔ องค์ คือพระพุทธรูปนิมิตรพระพุทธรูปธัญญ์ พระพุทธรูปเจษฎา พระพุทธรูปราชาภิเษก พระพุทธรูปชินราช และพระพุทธรูปชินศรี หมู่พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากัจจกรพรรดิที่ทรงสร้างอุทิศถวายพระบรมราชบุพการี ประดิษฐาน ณ ฐานชุกชีอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๑๐ องค์ ทรงสร้างพระราชทานกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ณ พระอุโบสถวัดเทพธิดารามอีก ๒ องค์ นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปจักรพรรดิ พระประธานวัดนางนองวรวิหารที่ประดิษฐานร่วมกับจิตรกรรมเรื่องมหาชมพูบดีสูตร จิตรกรรมลายรดน้ำเรื่องรัตนะ ๗ และเครื่องราชูปโภค ณ วัดนางนองวรวิหารอันสื่อถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จิตรกรรมเรื่องมหาชมพูบดีสูตรที่วัดมหาธาตุวรวิหาร จ.เพชรบุรี และที่หอไตร วัดบางแคใหญ่ จ.สมุทรสงคราม จิตรกรรมเรื่องมหาสุทิสสนสูตรที่อุโบสถวัดกุฎีรัตนราชปักษี จิตรกรรมเรื่องกาลิงคโพธิชาดก มันทธาตราชชาดก มหาสุทิสสนชาดก ซึ่งเป็นชาดกเกี่ยวกับพระเจ้าจักรพรรดิที่พระอุโบสถ วัดเครือวัลย์วรวิหาร จิตรกรรมเรื่องพระเจ้านันทธาตจักรพรรดิประทับช้างแก้ว ม้าแก้ว และจักรแก้วตรวจตราทั้ง ๔ ทวีป ณ เสาศระวิหารหลวง วัดสุทิสสนเทพวราราม ตู้พระธรรมเขียนลายรดน้ำเรื่องมหาชมพูบดีสูตร แลชิ้นส่วนไม้แกะสลักเป็นรูปพระเจ้าจักรพรรดิและรัตนะทั้ง ๗ อีก ๒ ชิ้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พบบานประตูไม้แกะสลักเรื่องรัตนะ ๗ ประการ ซึ่งมีลักษณะถูกต้องตามอรรถกถามากกว่าสมัยก่อนหน้าที่วัดบวรนิเวศวิหาร และบานประตูเขียนลายรดน้ำเรื่องรัตนะ ๗ ประการที่วัดโสมนัสวิหาร พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากัจจกรพรรดิในรัชกาลนี้ ได้แก่ พระพุทธรูปนิมิตรจำลอง พระพุทธรูปชिरญาณ พระมหาศิริจุมภฏปฏิมากร ล้วนสร้างค้างไว้ไม่สำเร็จในรัชกาลนี้ สำเร็จใน

รัชกาลที่ ๕ และในรัชกาลที่ ๕ พบพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิที่ทรงสร้างอุทิศแก่พระบรมวงศานุวงศ์อีกเพียง ๔ องค์เท่านั้น

จากการศึกษาทั้งหมดทำให้สรุปได้ว่า คติจักรพรรดิราชมีอิทธิพลต่อพระมหากษัตริย์ และชนชั้นปกครองที่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทฝ่ายลังกาวงศ์อย่างลึกซึ้งทั้งในด้านการเมืองการปกครอง คุณธรรมที่ทรงยึดถือ ตลอดจนถึงศิลปกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงคติจักรพรรดิราชนี้ได้อย่างชัดเจน และเข้าใจง่ายที่สุด เพื่อแสดงถึงความเป็นพระมหากษัตริย์หรือนักปกครองในอุดมคติของพระพุทธศาสนาเถรวาท ไม่ว่าจะเป็น ล้านนา สุโขทัย อโยธยา หรือรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓) ที่มีหลักฐานทางศิลปกรรมที่แสดงถึงคติจักรพรรดิราชอยู่มาก และปรากฏหลากหลายรูปแบบ ทั้งที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและนอกพระไตรปิฎก แต่เมื่อการรับรู้วิทยาการของตะวันตกและสถานการณ์การเมืองการปกครองที่เปลี่ยนไป ประเทศเพื่อนบ้านตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก ทำให้พระมหากษัตริย์และชนชั้นปกครองมีแนวความคิดที่เปลี่ยนไปจากเดิม ส่งผลให้ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราชหมดความนิยมลงไปมากที่สุด

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับผู้ที่นำงานวิจัยนี้ไปต่อยอด ผู้วิจัยขอเสนอแนะทางที่ยังไม่ได้ศึกษาหรือยังศึกษาไว้ไม่ละเอียดในการวิจัยครั้งนี้ไว้ดังต่อไปนี้

๑) ควรศึกษาคติจักรพรรดิราชที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายมหายานอย่างละเอียด พร้อมทั้งเปรียบเทียบความเหมือนและความต่างของคติจักรพรรดิราชในคัมภีร์ของทั้ง ๒ ฝ่าย

๒) ควรศึกษาตั้งแต่คัมภีร์ที่คาดว่าน่าจะเป็นต้นแบบของมหาชมพูบดีสูตร เช่น อวทานศตกะ มหมุกนิทานในฝ่ายมหายาน รวมถึงมหากบินสูตรที่มีเนื้อหาใกล้เคียงกับมหาชมพูบดีสูตร อาจารย์งานขึ้นก่อนหน้าในพื้นที่เดียวกัน แล้วนำมาวิเคราะห์ถึงที่มาของคัมภีร์นี้เพื่อกำหนดอายุและสถานที่รจนาอย่างชัดเจน

๓) ควรที่จะศึกษาถึงที่มาที่ไปเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการสร้างพระพุทธรูปของประชาชนซึ่งเริ่มมีปรากฏตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ว่ามีความเปลี่ยนแปลงแนวคิดไปในเรื่องใดบ้าง เปลี่ยนไปได้อย่างไรและสิ่งใดเป็นสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเหล่านี้

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่มที่ ๑**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- คณะกรรมการกองตำรา มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย. **มงคลตถทีปนี (ประโม ภาโค)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, ๒๕๖๐.
- คณะสงฆ์หนเหนือ. **ปัญญาสชาดก เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: อาหารการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**. กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และมูลนิธิ “ทุนพระพุทธรูปยอดีฟ้า”, ๒๕๕๒.
- ชาติรี ประทีปนทการ. **การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ ๑**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๘.
- ธนโชติ เกียรติณภัทร. **วรรณคดีสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๖๔.
- ธนภัทร์ ลิ้มหัตถ์กุล. “ชมพู่ดีสูตรในจิตรกรรมฝาผนังช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔-๒๕”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๘.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. **ทำวามหาชมพู ต้นตำนานพระพุทธรูปทรงเครื่อง**. นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๕๓.
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ. **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป**. กรุงเทพมหานคร: กรมแผนที่ทหาร, ๒๔๕๙.
- พระญาติไทย. **เตภูมิกถา**. นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๖๔.
- พระสังฆราชเมธีกร. **โลกที่ปกสาร**. แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙.
- พระสังฆราชเมธีกร. **โลกบัญญัติ**. แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๘.
- พิชญา สุ่มจินดา. **ถอดรหัสพระจอมเกล้า**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๗.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐-๒๕๓๒.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.
- ไมเคิล ไรท์. “พระอินทร์”. **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๒๕ ฉบับ ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๔๗) : ๑๕๕-๑๕๙.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล ชนกฤต ลออสุวรรณ และชนชิตี เกียรติฉัตร. **สมโภชสองศตวรรษ วัดไพชยนต์**

พลเสพย์ราชวรวิหาร : จิตรกรรมฝาผนัง. นครปฐม: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗), ๒๕๖๓.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. “จักรพรรดิ: ราชอาณาจักรในอุดมคติ”. **เมืองโบราณ.** ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มีนาคม ๒๕๕๕) : ๘๓-๙๒.

วรพร ภู่งศ์พันธุ์. **สถาบันกษัตริย์ในกฎหมายโบราณ.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, ๒๕๖๔.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชพงศาวดาร ฉบับ พระราชหัตถเลขา.**

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๖๔.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **บางขุนเทียน ส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทยและกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์

คณิศ, ๒๕๓๐.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. **ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและอโศกาวทาน.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:

ศูนย์ไทยธิเบต, ๒๕๔๗.

เอนก มากอนันต์. **จักรพรรดิราช คติอำนาจเบื้องหลังชนชั้นนำไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๖๒.

Hermann Oldenberg. **The Dipavamsa An Ancient Buddhist Historical Record.** London:

Williams and Norgate, 1979.

Vasubandhu. **Abidharmakosabhasya 2.** [translated] by Louis de La Valine Poussin; English

translation by Leo M. Pruden. — Berkeley. Calif.: Asian Humanities Press, 1988-

1990.